Somos Róbert

Az alexandriai szőnyegszövő

Alexandriai Kelemen: Sztrómateisz. Szőttesek. Fordította, a bevezetőt és a jegyzeteket írta Tóth Vencel OFM. I–III. Budapest, Jel Kiadó, 2021–2024 (Ókeresztény Örökségünk 23/1–3)

DOI: https://doi.org/10.70510/mfsz.20379

Alexandriai Kelemennek, a 2. század második felében és a 3. század első évtizedeiben élt keresztény filozófus tanítónak immár a harmadik jelentős művét fordította le Tóth Vencel. A *Protreptikosz* (megjelenése 2006) és a *Nevelő* (megjelenése 2013) bevezető sorai már jelzik, hogy folyamatos munkálkodást igénylő, hosszútávú programban gondolkodott a fordító, ami a legterjedelmesebb mű, a *Sztrómateisz* esetében azt jelenti, hogy az első és az utolsó könyv megjelenését három év választja el egymástól. A fordító részéről történő hosszú távú gondolkodás jele az is, hogy már a *Protreptikosz* fordításának előszavában jelzi Tóth Vencel, hogy kérésére Szepessy Tibor lefordította a verses idézeteket, és ez a *Sztrómateisz* esetében is hasonlóképpen történt.

Egyéni fordítói habitustól függ, hogy a *Sztrómateisz* fordításának és publikációjának az ilyen, több évre eloszló módja szerencsésnek bizonyul-e, avagy sem. Mindenesetre a terminológia kialakítása szempontjából kézenfekvőbb lenne az egyidejű megjelentetés. Különösen érvényes lehet ez a *Sztrómateisz* esetében, ahol a 8. könyvnek a – feltehetően a fordítás során kialakított végleges – terminológiája kulcsot adhat a korábbi könyvek számára a szóhasználat megválasztásához.

Nyilvánvalóan sok munka és dicséretes elhivatottság szükséges egy ilyen volumenű fordítási program elvégzéséhez. Ezt hangsúlyozza a *Sztrómateisz* első kötetéhez írt ajánlásában Maróth Miklós is, akinek a szakmai segítségét az előszóban megköszöni Tóth Vencel. Maróth Miklós a korábban publikált *Protreptikosz* fordításának lektora is volt, és ő a messze legtöbbet idézett szerző a mostani magyar fordításhoz kapcsolódó jegyzetekben.

Alexandriai Kelemen *Sztrómateisz*ét fordítani nagy kihívás. Amint a bevezető tanulmány is említi (1. kötet 25. oldal – a továbbiakban a magyar fordítás kötet- és oldalszámát adom meg), a *Sztrómateisz* mai szövege a *Codex Laurentianus* V 3 11. századi textusára vezethető vissza, amely a szakemberek egyöntetű véleménye szerint egy meglehetősen hanyagul másolt szöveganyag. Elírások, kihagyások, félreértések találhatók benne is, ugyanígy a hozzá fűzött későbbi kézirati javításokban is, amik miatt a modern kiadások és fordítások különböző olvasatokat részesítenek előnyben. Mindenesetre a magyar fordító eljárása helyes; Otto Stählin kritikai kiadását vette alapul Ludwig Früchtel és Ursula Treu kiegészítéseivel. (A Clemens Alexandrinus Werke 2. kötete, amely a *Sztrómateisz* első hat könyvét tartalmazza, eredetileg 1906-ban, a 4. kiadás 1985-ben, Berlinben jelent meg, a 3. kötet a mű hetedik és nyolcadik könyvét hozza, ez 1909-

ben jelent meg először, ennek második kiadása 1970-ben történt.)

Az alapszöveg problémája mellett további nehézségeket okoz minden fordítónak Kelemen stílusa, amely egyszerre hat körülményesnek a hosszú mondataival, és egyszerre túlságosan is tömörnek az utalásaival és gondolati ugrásaival. Ezek a jellemzők nem idegenek a *Sztrómateisz* műfajától, amely különböző idézetek, gondolatok egymáshoz illesztett szövetét kínálja.

A magyar fordítástól elvárt követelmény a szöveg értelmének pontos fordítása és egy többé-kevésbé gördülékeny, a magyar olvasó számára érthető nyelven megszólaló textus. Ebben a tekintetben – véleményem szerint – összességében nem volt sikeres Tóth Vencel fordítása. A gördülékenység és érthetőség kérdésének megítélése tág teret ad a szubjektív értelmezésnek, ezért az olvasó döntésére bíznám, vajon igazam van-e vagy sem. A pontosság kapcsán jelzett kifogásaim azért majd láthatóan némi átfedést mutatnak a jól megszólaló, találó magyar szavakat alkalmazó fordítást hiányoló kifogásommal, így ebben a tekintetben is indoklásul szolgálhatnak.

Elsősorban a filozófiai tematikához kapcsolódó fordítói problémákra koncentrálok, hiszen a *Sztrómateisz* az első igazán jelentős keresztény filozófiai kísérlet. Az első két könyvre vonatkoznak megjegyzéseim a teljesség igénye nélkül. Igyekszem a kifogásolt fordítások kapcsán a saját fordításomat is mellékelni, hiszen nehéz szövegek esetében – mint a Kelemené – könnyű rámutatni arra, ami nem elégít ki a vájtfülű olvasó minden igényét, ám ez önmagában nem jelent garanciát arra, hogy mi jobb megoldással vagyunk képesek szolgálni.

A fordító az „eklektikus irányzat" kifejezést használja a következő görög szöveg fordításakor:

> φιλοσοφίαν δὲ οὐ τὴν Στωικὴν λέγω οὐδὲ τὴν Πλατωνικὴν ἢ τὴν Ἐπικούρειόν τε καὶ Ἀριστοτελικήν, ἀλλ' ὅσα εἴρηται παρ' ἑκάστῃ τῶν αἱρέσων τούτων καλῶς, δικαιοσύνην μετὰ εὐσεβοῦς ἐπιστήμης ἐκδιδάσκοντα, τοῦτο σύμπαν τὸ ἐκλεκτικὸν φιλοσοφίαν φημί.

A szöveget így fordítja Tóth Vencel:

> A bölcselet terén ugyanakkor nem a sztoikus, sem pedig a platonista vagy epikureus, vagy éppen az arisztotelészi tanítást mondom filozófiának, hanem azt – ahogy mindezen iskolák esetében helyesen említettük – , amelyik istenfélő hozzáértéssel tanít az igazságra. Egyszóval ezt az eklektikus irányzatot mondom filozófiának. (I. 87.)

Szerintem a szöveg jó fordítása ez:

> Amikor filozófiát mondok, akkor ezen nem a sztoikus, platonikus, epikureista vagy arisztotelészi filozófiát értem, hanem mindazt, amit ezek az iskolák egyenként helyesen mondtak, és ami minket a vallásos tudással kísért igazságosságra tanít. Ez a kiválogatott egész az, amit 'filozófiának' nevezek. (*Str.* I,1,37.)

Nincs szó itt „eklektikus irányzatról", ellenben Kelemen „igazságosságról" és nem „igazságról" beszél, a „helyesen" pedig az iskolák tanítására vonatkozik, nem pedig Kelemennek a saját állásfoglalására vonatkozó értékelése.

A 14. fejezetben így szól Kelemen:

> Τὸ μὲν οὖν „γνῶθι σαυτὸν" οἱ μὲν Χίλωνος ὑπειλήφασι, Χαμαιλέων δὲ ἐν τῷ περὶ θεῶν Θαλοῦ...

A magyar változatban a következő fordítást találjuk:

> Az 'ismerd meg magad' kijelentést egyesek Khilónnak tulajdonítják. Khamaileón Thalész *Istenekről (Peri theón)* című írásában véli fölfedezni… (I. 107)

A következőről van szó

> Az 'ismerd meg magad' felszólítást egyesek tehát Khilónnak tulajdonítják, Khamaileón viszont az *Istenekről* című írásában ezt Thalész művének tartja…

Ellentétben Tóth Vencel fordításával, Thalésznek senki sem tulajdonított művet az istenekről.

Kevéssel később egy bölcs mondás idézése után ekként folytatja a fordító:

> Mások úgy tartják, hogy a khilóni Arisztotelésztől származik. (I. 108)

Valójában ezt mondja a szöveg:

> Arisztotelész követői pedig ezt Khilónnak tulajdonítják. (*Str.* I,14,61,2) οἱ δὲ περὶ Ἀριστοτέλη Χίλωνος αὐτὸ νομίζουσι.

A 25. fejezetben a következő fordítást találjuk Tóth Venceltől:

> Ezenkívül Platón segítségére volt, hogy a törvénykezéssel kapcsolatos politika a keletkezésből, a közélet pedig a barátságból és az egyetértésből származik. Az Epinomiszban szereplő filozófust, aki szerint az egész keletkezés folyamatát a bolygók határozzák meg, a Törvényekhez rendeli. Egy másik filozófust, Timaioszt, aki asztronómus, és a csillagok járását, azok együtt mozgását, illetve kapcsolatát vizsgálja, az Államhoz sorolja. (I. 188–89.)

Ez így meglehetősen homályos értelmű mondat. Miről is van szó? Az *Epinomisz*, amint azt a cím mutatja, a *Törvények* függeléke. Az említett Timaiosz nevű személy a *Timaiosz* című, természetfilozófiával, azaz a keletkezés világával foglalkozó dialógus címszereplője, a *Timaiosz* pedig onnan veszi fel a beszélgetés fonalát, ahol az *Állam* elejtette.

> ἔτι τὸ μὲν νομικὸν πρὸς γενέσεως εἶναι, τὸ πολιτικὸν δὲ πρὸς φιλίας καὶ ὁμονοίας ὁ Πλάτων ὠφεληθείς, τοῖς μὲν Νόμοις τὸν φιλόσοφον τὸν ἐν τῇ Ἐπινομίδι συνέταξεν, τὸν τὴν διέξοδον πάσης γενέσεως [τῆς] διὰ τῶν πλανωμένων εἰδότα. φιλόσοφον δὲ ἄλλον τὸν Τίμαιον, ὄντα ἀστρονομικὸν καὶ θεωρητικὸν τῆς ἐκείνον φορᾶς συμπαθείας τε καὶ κοινωνίας τῆς πρὸς ἄλληλα, ἑπομένως τῇ Πολιτείᾳ συνάπτει.

A következőképpen fordíthatjuk:

> Továbbá, mivel Platón számára gyümölcsözőnek bizonyult az, hogy a törvényhozás a keletkezéshez kapcsolódik, a politika pedig a barátságból és az egyetértésből származik, a *Törvények* mellé odaállítja az *Epinomisz* filozófusát, aki a bolygómozgások révén az egész keletkezés lefolyását ismerte. Az *Állam* folytatásában egy másik filozófust léptet fel, Timaioszt, a csillagászt, az égitestek forgásának, egymásra való hatásának és egymáshoz való viszonyának teoretikusát. (*Str.* I, 25,166,1)

A II. könyv elején a görögöknek a barbárok tanításainak ellopásáról szóló szövegében ezt találjuk a magyar fordításban:

> Mert nemcsak a mi elbeszélőink furcsaságairól bizonyítjuk be, hogy utánozva jegyezték fel azokat, hanem azt is, hogy a legfontosabb tanításokkal tisztesség-

telenül bántak, és átalakították őket, hiszen – amint kimutattuk – a mi írásaink korábbiak (II. 9).

A görög szöveg így szól

οὐ γὰρ μόνον τὰ παράδοξα τῶν παρ' ἡμῖν ἱστορουμένων ἀπομιμουμένους ἀναγράφειν αὐτοὺς παραστήσομεν, πρὸς δὲ τὰ κυριώτατα τῶν δογμάτων σκευωρουμένους καὶ παραχαράσσοντας, προγενεστέρων οὐσῶν τῶν παρ' ἡμῖν γραφῶν, ὡς ἀπδείξαμεν...

Magyarul helyesen alighanem így hangzik a mondat:

Nem csupán azt fogjuk bemutatni, hogy írásaikban utánozták a mi történeti tudósításainkban szereplő csodákat, hanem azt is, hogy legfőbb tanításainkat plagizálták és átalakították, hiszen – amint kimutattuk – a mi írásaink korábbiak. (*Str.* II,1,1)

Kevéssel később ez áll Tóth Vencel fordításában:

Gyakran elmondtuk már, hogy nem a görög nyelvhelyesség művelésére fordítjuk a hangsúlyt. Épp elegendő, hogy sokakat megnyerjünk az igazságnak. A valódi filozófia tárgya pedig a hallgatókat nem szavakon, hanem az értelmen keresztül gyönyörködteti. (II. 10–11.)

Ez a görög szöveg:

ἔφαμεν δὲ πολλάκις ἤδη μήτε μεμελετηκέναι μήτε μὴν ἐπιτηδεύειν ἑλληνίζειν· ἱκανὸν γὰρ δὴ τοῦτο ἀποδημαγωγεῖν τῆς ἀληθείας τοὺς πολλούς, τὸ δὲ τῷ ὄντι φιλοσόφημα οὐκ εἰς τὴν γλῶσσαν, ἀλλ' εἰς τὴν γνώμην ὀνήσει τοὺς ἐπαΐοντας.

Véleményem szerint a szöveg így szól magyarul:

Már gyakran elmondtuk, hogy nincs benne gyakorlatunk és nem is törekszünk görög stílusban szólni. Az ugyanis arra elég, hogy sokakat messzire vezessen az igazságtól. A valódi filozofálás viszont nem a nyelvi kifejezés, hanem a gondolkodás tekintetében van hasznára az igyekvőknek. (*Str.* II,1,3,1)

Olykor figyelmetlenségből az alany, állítmány, tárgy egyeztetése nem történik meg a magyar fordításban. Például itt:

Az, hogy miért nem méltók elfogadásra azok, akik nem akarnak tanulni, noha képesek lennének, Salamon mutat rá: (II.14)

Vagy pl. a II.25. második mondatában. Hasonlóképpen nem jár jól a „hit" *(pisztisz)* egyik definíciója, amely így szól az eredeti szövegben:

ἄλλοι δ' ἀφανοῦς πράγματος ἐννοητικὴν συγκατάθεσιν ἀπέδωκαν εἶναι τὴν πίστιν, ὥσπερ ἀμέλει τὴν ἀπόδειξιν ἀγνοουμένου πράγματος φανερὰν συγκατάθεσιν.

Tóth Vencel fordításában:

Mások pedig láthatatlan dologgal való gondolati egyetértésként határozzák meg a hitet, éppen úgy, mint a bizonyítást láthatatlan dologgal való nyilvánvaló egyetértésként (II. 15).

Ennek a mondatnak a következő lenne a pontos fordítása:

Mások pedig akként határozzák meg a hitet, hogy a nem nyilvánvaló dolog létezésének gondolatban történő elfogadása, ahogyan kétségtelen az, miszerint

> a bizonyítás egy korábban nem ismert dolog nyilvánvalóként történő elfogadása (*Str*. II,2,9).

A hitet az arisztotelészi „előzetes tudás" fogalmának segítségével bemutató Kelemen ekként fogalmaz az eredeti görög szövegben:

> πίστει οὖν ἐφικέσθαι μόνῃ οἷόν τε τῆς τῶν ὅλων ἀρχῆς. πᾶσα γὰρ ἐπιστήμη διδακτή ἐστι· τὸ δὲ διδακτὸν ἐκ' προγινωσκομένου. οὐ προεγινώσετο δὲ ἡ τῶν ὅλων ἀρχὴ τῖς Ἕλλεσιν, οὔτ' οὖν Θαλῇ ὕδωρ ἐπισταμένῳ τὴν πρώτην αἰτίαν οὔτε τοῖς ἄλλοις [τοῖς] φυσικοῖς τοῖς ἑξῆς· ἐπεὶ <εἰ> καὶ Ἀναξαγόρας πρῶτος ἐπέστησε τὸν νοῦν τοῖς πράγμασιν, ἀλλ' αὐδὲ οὗτος ἐτήρησε τὴν αἰτίαν ποιητικήν, δίνους τινὰς ἀνοήτους ἀναζωγραφῶν σῦν τῇ τοῦ νοῦ ἀπραξίᾳ τε καὶ ἀνοίᾳ... ἡ μὲν γὰρ ἐπιστήμη ἕξις ἀποδεικτική, ἡ πίστις δὲ χάρις ἐξ ἀναποδείκτων εἰς τὸ καθόλου ἀναβιβάζουσα τὸ ἁπλον, ὃ οὔτε σὺν ὑλῃ ἐστὶν οὔτε ὕλη οὔτε ὑπὸ ὕλης.

Tóth Vencel fordításában ez így hangzik:

> Tehát egyedül a hit által lehet eljutni a mindenség kezdetéhez. Minden tudomány tanítható ugyanis, a tanítás tárgyát pedig előzetes ismeret képezi. A görögök nem ismerték előzetesen a mindenség kezdetét, sem Thalész, aki úgy vélte, hogy a víz az első elem, sem más egymást követő fizikusok. Mert noha Anaxagorasz a cselekedetek elébe helyezte az értelmet, de ő sem figyelte a létrehozó okot, amikor bizonyos forgásokat ábrázolt értelmi tevékenység nélkül és tudatlansággal… A tudomány ugyanis bizonyító képesség, a hit pedig olyan kegyelem, ami a nem bizonyíthatókból indulva feljut a teljesen egyszerűhöz, aki sem anyaggal nem rendelkezik, sem nem anyag, sem anyagból nincs. (II.19–20.)

Szerintem a szövegrész így fordítandó:

> Tehát egyedül a hit által lehet eljutni a mindenség princípiumához. Minden tudomány tanítható ugyanis, a tanítás pedig előzetes ismeretből ered. A görögök számára nem volt előzetesen ismert a mindenség princípiuma. Sem Thalész számára tehát, aki a vizet tette meg első oknak, sem a többi, őt követő természetkutatók számára nem volt előzetesen ismert. Mert noha Anaxagorasz az észt a dolgok elébe helyezte, ám nem tartotta szem előtt az aktív okot, amikor bizonyos értelmetlen örvénymozgásokról fantáziált, és ezzel az észt tétlennek és nem gondolkodónak hagyta… A tudomány ugyanis bizonyító képesség, a hit pedig olyan kegyelem, ami a nem bizonyíthatókból indulva feljut a teljesen egyszerűhöz, amelynek nincs anyaga, nem is anyag, és nem is áll az anyag hatalma alatt. (*Str*. II,4,14)

Később ez szerepel – ismét csak szöveghíven – Tóth Vencel fordításában:

> Biztos tudásról, bármi legyen is az, a valódi filozófia szerinti tanítások tudományos bizonyítása esetében beszélünk. Azt mondhatjuk, hogy ez olyan okoskodás, ami általánosan elismert dolgokból alkot véleményt *(pisztis)* vitás kérdésekben. Minthogy a vélemény kétféle, egyrészt tudományos alapon *(episztémoniké)*, másrészt ötleteken *(doxasztiké)* nyugvó, ezért lehetetlen, hogy kettős, vagyis tudományos és ötletelő bizonyítást nevezzünk meg." (II.49–50.)

Márpedig valójában igenis szólhatunk kettős bizonyításról. A görög szöveg így szól:

> πιστὴ δὲ ἡ γνῶσις ἥτις ἂν αἴη ἐπιστημονικὴ ἀπόδειξις τῶν κατὰ τὴν ἀληθῆ φιλοσοφίαν παραδιδομένων. φήσαιμεν δ' ἂν

> αὐτὴν λόγον εἶναι τοῖς ἀμφισβητουμένοις ἐκ τῶν ὁμολογουμένων ἐκπορίζοντα τὴν πίστιν. πίστεως δ' οὔσης διττῆς, τῆς μὲν ἐπιστημονικῆς, τῆς δὲ δοξαστικῆς; οὐθὲν κωλύει ἀπόδειξιν ὀνομάζειν διττήν, τὴν μὲν ἐπιστημονικήν, τὴν δὲ δοξαστικῆν.

Magyarul ezt a következőképpen adhatjuk vissza:

> A megbízható *(piszté)* tudás pedig az igaz filozófia szerint továbbadott dolgok tudományos bizonyítása lehet. Azt mondhatjuk, hogy ez a hit olyan érvelés, amely vitás kérdésekben kölcsönösen elfogadott dolgokból indul ki. Minthogy pedig a hit kétféle, egyfelől tudományos, másfelől vélekedő, semmi akadálya, hogy kétfélének nevezzük a bizonyítást, egyfelől tudományosnak, másfelől vélekedőnek. (*Str.* II,11,48.)

Gyakori probléma, hogy túlságosan erős kifejezéseket használ a fordító. Itt a föntebbi szövegben a „vélekedő" egyenesen „ötletelő", korábban a szofisztika – Tóth Vencel szóhasználatában „szofizmus" – célja – szintén a fordító szava szerint – „félelemkeltés", holott egyszerűen zavarba hozásról van szó *(ekpléxisz)*. *(Str.* I,8,39.) Ezen a helyen (τῆς ῥητορικῆς ἀρχὴ μὲν τὸ πιθανόν, ἔργον δὲ τὸ ἐπιχείρημα καὶ τέλος ἡ πειθώ) a fordítás szerint „a szónoklat alapja a meggyőződés, műve az érvelés, célja pedig a meggyőzés", holott inkább így kellene fogalmaznunk: „a rétorika elve a hihető, tevékenysége az érvelés, célja pedig a rábeszélés." A „megtévesztő" vagy „csalárd" Tóth Vencelnél egyenesen „álnok" (I. 97). A *Törvények* Platónja a fordításban a törvényhozást „mint előkelőbbet dicséri." Itt a *szemnotera* „nemesebb", „kiválóbb" és nyilvánvaló módon nem „előkelőbb". „Kényszerítő érvekről" *(anankasztikoi logoi)* és nem a fordító szóhasználata szerinti „kötelező érvekről" beszélhetünk az argumentáció kapcsán (I. 129, *Str.* I,18,88,4)).

A fordító láthatóan idegenkedik a nem magyar terminusok használatától, mint föntebb a „rétorika" esetében. A filozófiában alkalmazott idegen eredetű szavak azonban megkerülhetetlenek. Ilyen pl. az „erisztika", a vitát a vitatkozás kedvéért művelő technika. Alkalmazását így kerüli el Tóth Vencel:

> A szofizmus mestersége, amire a görögök törekedtek, látszat képesség, mert a hamis véleményt úgy ülteti el, mintha igaz volna. A meggyőzéshez a szónoklatot, a küzdelemhez a vitatkozást veszi elő. Maguk a mesterségek tehát, amennyiben nem járnak együtt a filozófiával, akárhol is alkalmazzák őket, ártalmasabbak. (I. 89.)

A görög szöveg ez:

> Ἡ δὲ σοφιστικὴ τέχνη, ἣν ἐζηλώκασιν Ἕλληνες, δύναμις ἔστι φανταστική, διὰ λόγων δοξῶν ἐμποιητικὴ ψευδῶν ὡς ἀληθῶν· παρέχει γὰρ πρὸς μὲν πειθὼ τὴν ῥητορικήν, πρὸς τὸ ἀγωνιστικὸν δὲ τὴν ἐριστικήν. αἱ τοίνυν τέχναι <αὗται> ἐὰν μὴ μετὰ φιλοσοφίας γένωνται, βλαβερώτεραι παντί που εἶεν ἄν.

Szerintem így szól a szöveg

> A görögök által csodált szofisztika mestersége látszatkeltő képesség, amely látszatot keltő érveivel a hamisat igaznak tünteti fel. A meggyőzéshez ugyanis a rétorikát, a vetélkedéshez az erisztikát alkalmazza. Mármost, ha ezek az eljárások filozófia nélkül kerülnek alkalmazásra, alighanem mindenki számára igen ártalmasak lehetnek. (*Str.* I,8,39.)

„Logikus szőrszálhasogatás” szerepel a *logiké terthreia* fordításban, ami elhibázott megoldás. A megfelelő összetett szó a „dialektikai szőrszálhasogatás” lenne (I. 100, *Str*. I,11,51,2). A „pragmatikusan filozofálók” helyett „tárgyszerűen filozofálók” fordulat javasolt a görög *pragmatikósz* magyarításaként (II. 9, *Str*. II,1,1). A görög *apatheia* megfelelő magyarítása mindig nagy kihívás a különböző ókori filozófiai iskoláknak a *pathosz* szó eltérő értelmezése és használata miatt, ám a fordító megoldása, az „érzelemmentesség” itt nem megfelelő, mert kifejezetten a szenvedélyekről és a szenvedélyektől való mentességről van szó az *apatheia* tárgyalásakor a II. könyv 39. és 40. fejezeteiben. Amikor a fordító azt írja, hogy „… nem minden félelem érzelem”, akkor ez azért problematikus, mert a félelem nyilvánvalóan egy érzés, érzelem, és arról van szó itt, hogy „… nem minden félelem szenvedély”, azaz túlzó, irracionális érzés, a lélek értelmetlen heves mozgása. Tehát a szövegösszefüggés alapján nem mindenütt lehet ugyanazzal a szóval fordítani a *pathosz*t. Ugyanakkor a fordító olyan esetekben, ahol egyértelmű terminológiát kellene követni, más-más magyar szót használ: pl. a *szótér* „Üdvözítő”, ám ennél gyakrabban adja vissza a görög kifejezést a fordító a „Megváltó” szóval, vagy a *phronészisz*t a „józanész” (I.183) és „okosság” (I. 188.) kifejezésekkel. A magam részéről az előbbit következetesen az „Üdvözítő” formával adnám vissza, még akkor is, ha ez nem minden szempontból tökéletes megoldás, az utóbbit pedig következetesen a „belátás” szóval. Az epikuroszi filozófiából ismert *prolépszisz* terminus jelentése nem „általános ismeret”, hanem „előzetes felfogás” (II. 21), ahogyan a bevezető tanulmányban felidézett *katalépszisz* sem „megfogalmazás”, hanem „megragadás” (I. 39.)

Előfordulnak egyszerű hibák, pl. a „barbár filozófiai irányzatok” helyett „pogány filozófiai irányzat” szerepeltetése (I. 94), vagy a számok eltévesztése: a templomok építése valójában 170 évig tartott, és nem 76 évig (I. 115), a törvénytudók ideje nem 300 évet tesz ki az eredeti görög szöveg szerint, hanem 312 évet. A helyesírási hibák nagy részét az egybeírandó szavak különírása képezi: „úgy nevezett”, (I. 15 és 18 és 95 és 117), „felül kerekedjünk” (I. 100), „rajta kapják” (I. 194), „csak is” (I. 198), „szembe állítja” (I. 200), „rendbe tétel” (I. 201), „bele foglalja” (II. 12), „igen is” (II. 13), „úgy hogy” (II. 18), „még pedig” (II. 40), „előre tudás” (II. 42), „kétség kívül” (II. 44 és 51), „végbe vitt” (II. 114), „örökbe fogadás” (II. 114), „nyilván való” (II. 119), „körbe fogja” (II. 133), „rá mutat” (II. 136), „mi szerint” (II. 138). A szavak jelentésére irányuló gyakori kelemeni reflexiók kötelezően igényelnék valamilyen idézőjel használatát, ám ezek rendre hiányoznak a magyar fordításból. A szövegben szereplő írásművek címeit is jó lett volna dőlt betűvel szedni. A *Sztrómateisz* szövegében az argumentáció szempontjából alapvető szavak, pl. főleg a „hit” *(pisztisz)* kapcsán beidézett filozófiai szövegek esetében, amikor fontos kifejezés szerepel a bizonyításban (pl. *pisztosz* – „megbízható”), a szóalak egyezését vagy rokonságát jelezni kellett volna, hogy az olvasó értse, miről is van szó (II. 20–28). Általában véve is, a jegyzetek meglehetős aránytalanságot mutatnak. Olykor közismert fogalmak magyarázata pontos szakirodalmi forrásmegjelöléssel szerepel, olykor pedig a szöveg megértéséhez szükséges lényeges információk igényelnének jegyzetet, ám hiába várjuk azt. A hiányos szöveg *(lacuna)* jelzése sem történt meg minden esetben.

A könyvek szerkesztése is hagy kívánnivalót maga után. Az első könyv X. és XV. fejezetjelölése (I. 95 és 112) kimaradt a kötetből, a második könyvben a XI. fejezetet feltűntető szám helyébe egy IX-es került (II. 49). Hibásan szereplő dőlt betűs szavak is maradtak a kötetekben, és nem kö-

vetkezetes a dőlt betűk használata (pl. I. 11). Ezek a szerkesztés során ugyanolyan könnyen korrigálható hibák, mint a már említett helyesírási problémák.

Összességében sikerületlen kötetekkel van dolgunk, amelyeknek különösen a filozófiához szorosabban kapcsolódó részei alapos átdolgozást igényelnének ahhoz, hogy biztonsággal használhatók legyenek. Egy új kiadás esetén – javasolt a három kötet helyett a kétkötetes formátum – ki kellene javítani a félreforditásokat, ügyelni a magyar nyelvi megfogalmazásokra, olvasóbarát mondatszerkesztéseket és célirányosabb jegyzeteket kellene megvalósítani.